

O‘ZBEK VA RUS TILLARINING FONETIKASIGA QIYOSIY TAVSIF HAMDA “H” VA “X” HARFLARINI FARQLASH

Mo‘mina Hikmatova

Toshkent shahar Shayxontohur tumani

34-umumta’lim maktabi o‘qituvchisi

***Annotatsiya.** Maqolada fonetika tilshunoslikning orfografiya, orfoepiya, leksikologiya, grammatika, dialektologiya kabi bo‘limlari bilan bevosita aloqadordirligi ko‘rsatib berildi. O‘zbek va rus tillarining fonetikasiga va undosh fonemalarga qiyosiy tavsif berildi, “h” va “x” undoshlarini farqlashning imlo qoidalari ko‘rsatib o‘tildi.*

***Kalit so‘zlar:** O‘zbek tili, rus tilli, fonetika, qiyosiy tavsif, harflarini farqlash, fonema.*

СРАВНИТЕЛЬНАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА ФОНЕТИКИ УЗБЕКСКИХ И РУССКИХ ЯЗЫКОВ, А ТАКЖЕ РАЗЛИЧЕНИЕ БУКВ " Н " И "Х"

***Аннотация.** В статье показано, что фонетика имеет прямое отношение к таким разделам лингвистики, как орфография, орфоэпия, лексикология, грамматика, диалектология. Дана сравнительная характеристика фонетики узбекских и русских языков и согласных фонем, указаны орфографические правила различения согласных “Н” и “Х”.*

***Ключевые слова** Узбекский язык, русский язык, фонетика, сравнительное описание, дифференциация букв, фонема.*

COMPARATIVE CHARACTERISTICS OF THE PHONETICS OF THE UZBEK AND RUSSIAN LANGUAGES, AS WELL AS THE DISTINCTION BETWEEN THE LETTERS " Н " AND "Х"

***Abstract.** The article shows that phonetics is directly related to such sections of linguistics as spelling, orthoepy, lexicology, grammar, dialectology. Comparative characteristics of the phonetics of the Uzbek and Russian languages and consonant phonemes are given, spelling rules for distinguishing consonants “Н” and “Х” are indicated.*

***Keywords:** Uzbek language, Russian language, phonetics, comparative description, differentiation of letters, phoneme.*

Inson nutqi gaplardan, gaplar so‘zlardan, so‘zlar tovushlardan tashkil topadi. Fonetikada tildagi tovushlar, ularning paydo bo‘lishi va turlari, nutq organlari, ularning tovush hosil qilishdagi harakat holati, nutq apparati, nutq tovushlarining akustik va artikulyatsion xususiyatlari, nutq jarayonida sodir bo‘ladigan turli xil fonetik hodisalar, nutqning fonetik bo‘linishi, tovushlarining kommunikativ roli hamda prosodika kabi hodisalar o‘rganiladi. Demak, fonetika – (gr. Phone - tovush)

tilning keng ma'noda tovush tuzilishini o'rganuvchi tilshunoslikning bo'limi. U tovushlar bilan bog'liq bo'lgan har qanday hodisalarni tekshiradi. Shu sababli unga tilning faqat tovush tizimini tekshiruvchi bo'lim sifatida qarash noto'g'ri.

Har bir til o'z fonetikasiga ega. U shu tildagi tovushlarning hosil bo'lishi va talaffuzining o'ziga xos xususiyatlarini, uning tasnifi bilan bog'liq masalalarni o'rganadi, talaffuz va yozuv munosabatlarini hamda urg'u va bo'g'in xususiyatlarini tekshiradi. Fonetika tilning tovushlar sistemasi va shu tovushlar bilan bog'liq bo'lgan har qanday hodisalarni o'rganar ekan, u tilning barcha sathlari bilan, ayniqsa, leksika va grammatika bilan bog'lanadi. Fonetika tovushlarning almashinishi va o'zgarishi, adabiy talaffuz me'yorlari, to'g'ri talaffuz qilish qoidalari, bo'g'in va urg'u, uning turlari kabi muammolarni ham o'rganadi. Demak, fonetika haqida zaruriy ma'lumotga ega bo'lmay turib, to'g'ri talaffuz qilish bilan aloqador bo'lgan orfografiya va grammatika (morfologiya va sintaksis) qoidalari ustida ham muvaffaqiyatli ish olib borish mumkin emas. Shu bilan birga, fonetikani o'rganish orfografiya (to'g'ri yozish), orfoepiya (to'g'ri talaffuz qilish) me'yorlarini yaxshi o'zlashtirib olishga, adabiy talaffuz bilan shevalar talaffuzi o'rtasidagi farqni aniqlashga katta yordam beradi. Demak, fonetika tilshunoslikning orfografiya, orfoepiya, leksikologiya, grammatika, dialektologiya kabi bo'limlari bilan bevosita aloqadordir.

O'zbek va rus tillarining fonetikasiga qiyosiy tavsif

Fonetika eng quyi lisoniy sath bo'lib, u boshqa sathlar uchun eng kichik tashkil etuvchi birliklarni beradi. Fonetika nutq tovushlarini uch nuqtai nazardan - fizik (akustik), fiziologik va ijtimoiy (funksional, lisoniy) o'rganadi. Shuning uchun uning uch xil – akustik, artikulyatsion va funksional jihatlari mavjud. O'zbek va rus tillarining fonetik qurilishiga qiyosiy tavsif berilganda, fonetikaning ana shu uch jihati hisobga olinishi lozim. Bular quyidagilardan iborat:

1. Akustik jihat. Bunda nutq tovushlarining fizik tomoni – havo oqimining to'lqinlanishi, tovush balandligi, kuchi, tembri, qisqa yoki cho'ziqligi, ovoz va shovqinning ishtiroki o'rganiladi.
2. Artikulyatsion jihat. Bunda nutq tovushlarining hosil bo'lishida nutq tovushlarining harakati va holati o'rganiladi.
3. Funksional (lisoniy) jihat. Bunda nutq tovushlarining ijtimoiy roli – fikr almashish jarayonidagi o'ziga xos vazifalari o'rganiladi.

Fonema – morfemalarni, so'z va grammatik shakllarni o'ozaro farqlash xususiyatiga ega bo'lgan eng kichik fonetik birlik. Masalan, o'zbek tilida *bor* va *bo'r* so'zlarining ma'nolari shu so'zlar tarkibidagi *o* va *o'* fonemalari vositasida, rus tilidagi *лук* va *люк* so'zlarining ma'nolari esa qattiq *л* va yumshoq *л'* fonemalari vositasida farqlanmoqda. Fonemalarning nutqda voqelanishi tovush bo'ladi. Bunda ular turlicha o'ozgarishlarga uchrab talaffuz qilinishi mumkin. Masalan, *idora*

so'zidagi **i** tovushi rus tilidagi **u** so'zidagi **u** ga o'xshaydi, *bir*, *qir* so'zlarida esa u boshqacharoq, ya'ni ruscha **u** tovushiga yaqinroq talaffuz qilinadi. Demak, fonemalar o'z ifodalanish o'rniga ko'ra, ya'ni qurshovlari ta'sirida turlicha talaffuz qilinishi mumkin, biroq bunda ularning so'z va so'zshakllarni differentsiatsiyalash xususiyati yo'qolmaydi. Chunki so'zlovchilar odatda fonemalarni, ular qanday talaffuz qilinsalar ham, ajrata biladilar, zero tovush lisoniy fonemaning bor-yo'g'i nutqdagi variantidir. Fonemalar har bir tilda ma'lum bir sistemani hosil qiladi va shunga ko'ra bir-birlariga qiyoslanadi. Hozirgi o'zbek adabiy tilida 30 ta fonema mavjud bo'lib, yozuvda ular 26 ta harf hamda 3 ta harf birikmasi bilan ifodalanadi, chunki o'zbek alifbosidagi **j** harfi ham qorishiq portlovchi undoshni, ham o'zlashma so'zlar tarkibidagi qorishiq sirg'aluvchi undoshni aks ettiradi. Rus tilidagi fonemalar soni esa 42 ta bo'lib, ular rus alifbosidagi 31 harf yordamida ifoda etiladi. (Har ikkala alifbo tarkibida maxsus belgilar ham bor. Mas., o'zbek alifbosida tutuq belgisi, rus alifbosida **Ѣ** va **ѣ** belgilari). Demak, o'zbek va rus tillaridagi fonemalar ham artikulyatsiyasiga ko'ra, ham miqdoran o'zaro farq qiladi. O'zbek tilida ham, rus tilida ham oltita unli fonema mavjud, bu tasodifiy hol, albatta. Biroq undoshlar soni o'zbek tilida 24 tadan iborat bo'lsa, rus tilidagi undoshlar 36 tani tashkil qiladi. Bu tafovut rus tilidagi undoshlarning «jaranglilik-jarangsizlik» belgisidan tashqari, «qattiqlik-yumshoqlik» belgisiga ko'ra ham ziddiyatda turishi bilan belgilanadi.

UNLILAR SISTEMASI

O'zbek va rus tillaridagi unlilar bir-biridan anchagina farq qiladi. O'zbek tilida quyidagi unli fonemalar mavjud: **a, o, i, e, u, o'**. Rus tilida ham oltita unli fonema bo'lib, bular quyidagilardir: **a, o, u, э, y, и**. Bu unlilar har ikkala tilda ham uch tomonlama tasnif qilinadi:

1. Tilning ko'tarilish darajasiga ko'ra (yuqori, o'rt, quyi).
2. Labolarning ishtirokiga ko'ra (labolangan, labolanmagan).
3. Tilning yotiq harakatiga ko'ra (old qator, o'rt qator va orqa qator).

UNDOSH FONEMALARGA QIYOSIY TAVSIF

Jadvalda ko'rib turganimizdek, o'zbek va rus tillaridagi undoshlar o'rtasidagi tafovutlar quyidagi jihatlarda namoyon bo'ladi:

Lab-lab undoshlari. O'zbek tilida ushbu undoshlar qattiq va yumshoq turlarga ajratilmaydi. O'zbek tilida undoshlar rus tilidagi qattiq undoshlarga nisbatan yumshoqroq, yumshoqlariga qaraganda esa qattiqroq talaffuz qilinadi. Masalan, qattiq **б, п, м** undoshlari o'zbek tilidagi **b, p, m** tovushlariga yaqin, biroq yumshoq **б', п', м'** undoshlarini nutqda ifodalash uchun labolarni yanada qattiqroq qimtitish kerak. Bu tovushlar o'zlarining qattiq juftlariga nisbatan cho'ziqroq talaffuz qilinadi.

Lab-tish undoshlari. O'zbek tilidagi **v, f** bilan rus tilidagi **в, ф** undoshlari o'rtasidagi farq ham sezilarli darajada. Rus tilida bu fonemalar lab-tish undoshlari guruhiga kiradi, ularni talaffuz etish uchun pastki labning ichki tomoni yuqori qator

tishlarga tekkiziladi. Lab-tish **v**, **f** undoshlari o'zbek tilida faqat boshqa tillardan o'zlashgan so'zlardagina uchraydi: *avtobus*, *vagon*, *futbol*, *fabrika* va boshqalar. Asil o'zbekcha so'zlarda esa bu undoshlar yolg'iz labo'lar ishtirokida hosil bo'ladi. Shuning uchun o'zbek tilidagi **v** so'z oxirida yoki jarangsiz undoshdan oldin kelganda rus tilidagi **в** kabi jarangsizlanmaydi: *ov*, *suv*, *birov*, *jilov*. **f** undoshi esa eski o'zbek tilida mavjud bo'lmay, arab, fors-tojik va boshqa tillardan o'zlashgan so'zlardagina uchraydi, shuning uchun bu tovush jonli so'zlashuvda ba'zan **p** bilan almashtiriladi: *faqat-paqat*, *daftar-daptar*, *fonar-ponar* tarzida.

Til oldi undoshlari. Rus tilidagi qattiq **д**, **т**, **з**, **с**, **р** undoshlarining talaffuzi o'zbek tilidagi **д**, **т**, **з**, **с**, **р** undoshlariniki bilan deyarli bir xil. Ammo **д'**, **т'**, **з'**, **с'**, **р'** fonemalari o'zbek tilida yo'q. Yumshoq **д**, **т'** **з'**, **с'** undoshlarini talaffuz qilishda tilning o'rtasida qismi yuqoriga ko'tariladi. Qattiq **д**, **т** tovushlarini hosil qilishda esa bunday holat kuzatilmaydi. Natijada **д** tovushi **дз** kabi, **т** esa **тс** kabi, **з'** va **с'** ham nisbatan yumshoqroq va qisqaroq talaffuz qilinadi.

Rus tilidagi qattiq **н** o'zbek tilidagi **н** undoshidan deyarli farq qilmaydi: *nor-nara*, *navbat-набат*, *qanot-канал*, *dovon-диван*. Ammo yumshoq **н'** undoshi rus tilining o'zigagina xos bo'lib, bu tovushning artikulyatsiyasi qattiq **н** undoshinikidan biroz farq qiladi. Qattiq **н** ni talaffuz qilishda til uchi yuqori milkka tegib tursa, yumshoq **н'** tovushini talaffuz qilishda til biroz orqaga qochib, milkdan uzoqlashadi, tilning ikki yoni esa qattiq tanglay tomon ko'tariladi: *нет*, *нельзя*, *Нина*, *нутка*. Har ikkala tilda ham **л** undoshi til oldi, sirg'aluvchi, jarangli sonor tovush hisobo'lanadi. Ammo **л**, **л**, va **л'** tovushlarining artikulyatsiyasida o'rtasida tafovutlar bor bo'lib, ular quyidagi jihatlarda namoyon bo'ladi: rus tilidagi qattiq **л** ni talaffuz qilishda tilning faqat uchi ko'tariladi va yuqori milkning tishga yaqinroq joyiga borib tegadi. Yumshoq **л'** ni talaffuz qilish jarayonida esa tilning yelka qismi ham ko'tariladi va til uchi milkning yuqoriroq joyiga borib tegadi. Shunga ko'ra bu ikki undosh qattqlik va yumshoqlik belgisiga ega bo'lib, o'rtasida ziddiyat hosil qiladi. O'zbek tilidagi **л** esa talaffo'ziga ko'ra rus tilidagi qattiq **л** va yumshoq **л'** o'rtasidagi undosh tovush hisobo'lanadi. O'zbek tilidagi **sh** undoshi qattiq-yumshoqligiga ko'ra rus tilidagi **ш** va **щ** undoshlari o'rtasida turadi. Shu bois ruscha so'zlar tarkibidagi **ш** undoshi o'zbek tiliga ba'zan **sh** (*щавель-shovul*), ba'zan **ch** (*щётка-cho'tka*), ayrim so'zlarda esa **shch** (*мещане-meshchanlar*) tarzida o'tgan. Rus tilidagi **ж** undoshi o'zbek tiliga boshqa tillardan o'zlashgan so'zlardagi (*ajdar*, *vijdon*, *jurnal*) sirg'aluvchi **j** undoshi kabi talaffuz qilinadi: *жизнь*, *жажда*, *Жора*. O'zbekcha *jo'ja*, *jo'ra* so'zlaridagi qorishiq portlovchi **j** esa rus tilida uchramaydi. **ц** undoshi rus tilining o'zigagina xos bo'lib, hozirgi o'zbek alifbosida uni ifodalovchi harf mavjud emas. Bunday tovush o'zbeklar nutqiga xos bo'lmaganligi tufayli, XX asr boshlariga qadar rus tilidan o'zlashgan so'zlarda u **ch** tovushiga aylantirib talaffuz qilinardi (*церковь-cherkov*, *царизм-chorizm*). Keyinchalik kirill alifbosi bilan

birgalikda undagi w harfi tilida ж, ш undoshlari hamisha qattiq bo'lib, ular har qanday vaziyatda ham o'ziga yondosh bo'lgan tovushlar ta'siriga uchramay, o'z qattiqligini saqlab qoladi. Har ikkala tilda mavjud bo'lgan ch (ч) fonemasining talaffuzi deyarli bir xil: *chayla-чай, chora-чёрный, soch-ночь*. Rus tilidagi ч yumshoq tovush hisobo'lanadi va u har qanday tovushlar qurshovida ham o'z yumshoqligini saqlab qoladi.

“H” va “X” undoshlarini farqlashning imlo qoidalari haqida

“H” va “X” haqida fikr ketganda, avvalo, ularning nomlanishi, xalq tilida “qattiqmi?” yoki “yumshoqmi?” degan savollarning berilishi odatiy holga aylanib qolgan. Shu qarashlardan kelib chiqadigan bo'lsak, bunday holda bu harflarga murojaat qilish to'g'rilik belgisi emas. Chunonchi, bunday qarashning o'zi xatolik hisoblanadi. Fan nuqtayi nazaridan qaralsa, bu ikki harfning farqini ko'rsatuvchi: x – chuqur til orqa tovushi, h – bo'g'iz tovushi tushunchalari mavjud.

Shunday ekan, bu harflarga nisbatan til orqa va bo'g'iz tovushi deb murojaat qilish maqsadga molikdir. Ayni damda, ko'pchilik tomonidan yumshoq yoki qattiqligi aytilsa-da, bunday nomlanish faqat dialektual tomondan amalda qo'llanadi, fan esa buni inkor etadi. Shu sababli bu harflarni ajratish jarayonida tilshunoslik fanini, qolaversa, o'z ona tilini hurmat qilgan holda chuqur til orqa tovushimi, bo'g'iz tovushimi deb murojaat qilish lozim. Shundagina nomlash bilan bog'liq xatolik barham topadi.

Endi esa, bu harflarning yozilishi, aniqrog'i to'g'ri yozilishi bilan bog'liq bir necha qoidalarni o'rganib chiqsak. Demak, bu harflarni yozish davrida farqlash uchun bir necha qoidalariga amal qilish lozim. Shundagina xatoliklar bilan yozilishini qariyb 40% gacha kamaytirishga erishish mumkin. Bunday muammolarga duch kelmaydigan kishilar ham oramizda talaygina, biroq bu harflarni farqlash bilan bog'liq bo'lgan muammolarga duch kelayotgan kishilar oramizda katta miqdorni tashkil etishi sir emas.

Shu sababli qo'lingizdagi imlo lugatining yozishga jazm etganmiz. “h” va “x” ni farqlash uchun dastlab quyidagilarni bilib olish yoki yod olish tavsiya etiladi:

1-qoida. -goh, -fahm, -hafsala, ham- singari affiksoid va qo'shimchalar tarkibi hamisha “h” harfi bilan yoziladi: -goh lashkargoh, janggoh; -fahm kaltafahm; -hafsala kamhafsala; -hosil kamhosil; ham- hamkasb, hamsuhbat, hamxona...

2-qoida. -xona, -xo'rak, -xum, -xarj, -suxan, -baxsh, -so'xta, -xo'r singari affiksoidlar va qo'shimchalar tarkibi hamisha “x” harfi bilan yoziladi: -xona kutubxona, kitobxona; -xo'rak loyxorak; -xum kallaxum; -xarj kamxarj; -suxan kamsuxan; -baxsh jonbaxsh, ijodbaxsh; -so'xta jigarso'xta; -xo'r haromxo'r, poraxo'r...

Bunday affiksoid va qo'shimchalar asosan yasama so'zlar tarkibida uchraydi. Tub so'zlar tarkibida esa quyidagicha qarorlarga kelish mumkin:

3-qoida. “l” harfi bilan boshlanuvchi barcha tub soʻzlar tarkibida har doim “h” harfi keladi (yoziladi). Laxta, laxcha(choʻgʻ), laxtak, lunaxod, lux soʻzlari bundan mustasno. Bu qoida qolgan barcha soʻzlar tarkibida toʻliq amal qiladi

4-qoida. “h” harfi bilan boshlanuvchi barcha mustaqil tub soʻzlar tarkibida hech qachon “x” tovushi kelmaydi. Masalan: hudhud, huhlamoq, huhulamoq, hayhot, hamjihat.

Husnixat, hushyorxona, haromxor kabi soʻzlar yasalgan soʻzlar hisoblanadi. Bunday holatlarda soʻzlarning yasalishini hisobga olish lozim.

5-qoida. “e” harfi bilan boshlanuvchi barcha tub soʻzlar tarkibida hech qachon “x” harfi kelmaydi: ehtimol, ehtiyoj, ehtiyot...

6-qoida. Soʻzlar tarkibida bugungi kunda (arab tilidan oʻzlashgan baʼzi soʻzlar eski oʻzbek tilida mavjud) “e” harfidan keyin barcha mustaqil tub soʻzlar tarkibida hech qachon “x” harfi kelmaydi. Texnika va texnologiya soʻzlari oʻzlashma soʻz boʻlganligi uchun bundan mustasno.

7-qoida. Bugungi kunda “i” harfi bilan boshlanuvchi barcha tub soʻzlarda ikkinchi harf hamisha “x” harfi bilan yoziladi. Ih soʻzi bundan mustasno. Masalan: ixtiro, ixlos, ixtisos...

8-qoida. “i” harfi bilan boshlanuvchi barcha tub soʻzlarning qolgan holatlarida, yani uchinchi harfidan boshlab barcha holatlarida hamisha “h” harfi yoziladi. Iftixor soʻzi bundan mustasno. Masalan: ilhom, ilhaq...

9-qoida. “j” harfi bilan boshlanuvchi barcha tub soʻzlar “h” harfi bilan yoziladi. Joʻxori bundan mustasno. Masalan: jumhuriyat, jahannam...

10-qoida. Yuqoridagi qoidadan maʼlum boʻladiki, joʻxori soʻzidan tashqari “j” harfi bilan boshlanuvchi barcha tub soʻzlar tarkibida hech qachon “x” harfi kelmaydi

11-qoida. Kalxat, karaxt, kimxob, kraxmal singari soʻzlardan tashqari barcha “k” undoshi bilan boshlanadigan barcha tub soʻzlar tarkibida har doim “h” undoshi yoziladi.

Har qanday soʻzlar tarkibida undoshlar qoʻsh holida kelsa, quyidagi holatlar bilan yoziladi:

12-qoida. “g” harfi qoʻsh undosh shaklida kelganida har doim “h” harfi yoziladi.

13-qoida. “j” harfi qoʻsh undosh shaklida kelganida har doim “h” harfi yoziladi.

14-qoida. “o” harfi qoʻsh holat shaklida kelganida har doim “h” harfi yoziladi.

15-qoida. “q” harfi qoʻsh undosh shaklida kelganida har doim “h” harfi yoziladi.

16-qoida. “h” harfi qoʻsh undosh shaklida kelganida har doim “h” harfi yoziladi.

Yuqoridagi 5 qoida (12-, 13-, 14-, 15-, 16-qoidalar) “h” harfining yozilishi bilan bog‘liq. Quyidagi 4 qoida (17-, 18-, 19-, 20-qoidalar) esa “x” harfining yozilishi bilan bog‘liq qoidalaridir.

17-qoida. “sh” harfi qo‘sh kelganida har doim “x” harfi yoziladi.

18-qoida. “ch” harfi qo‘sh kelganida har doim “x” harfi yoziladi.

19-qoida. “i” harfi qo‘sh holat shaklida kelganida har doim “x” harfi yoziladi.

20-qoida. “x” harfi qo‘sh undosh shaklida kelganida har doim “x” harfi yoziladi.

Odatda, “a” va “i” unlilarining orasida so‘zning qaysi qismida kelishidan qat’iy nazar “h” ham, “x” ham kela oladi. Lekin ba’zi so‘zlar borki, ularning yozilishini qoliplashtirib olish mumkin. Har qanday yasalgan so‘zlar tarkibida ham bu ikki harfni ajratish mumkin bo‘lgan qoidalar bor. Demak, xulosa sifatida quyidagi hollarni ko‘rsatish mumkin:

21-qoida. Ikkita o‘ harfining orasida hamisha h harfi keladi: o‘ho‘hlash...

22-qoida. “a” va “o” harflari orasida har doim “x” harfi keladi: foydaxo‘r ...

23-qoida. “a” va “e” harflari orasida har doim “x” harfi keladi: traxeya...

24-qoida. “o” va “e” harflari orasida har doim “x” harfi keladi: rastoxes...

25-qoida. “i” va “o” harflari orasida har doim “x” harfi keladi: qoradorixo‘r...

26-qoida. “u” va “e” harflari orasida har doim “x” harfi keladi: nekuxesh...

Qolgan barcha holatlarda “x” va “h” harflari teng ishlatiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. R.Qo‘ng‘irov, A.Tixonov. O‘zbek tilining chappa lug‘ati. Samarqand, 1968.
2. Sh. Rahmatullayev, A. Hojiyev. O‘zbek tilining imlo lug‘ati. Toshkent, 2003.
3. V. Rahmonov. O‘zbek klassik adabiyoti asarlari uchun qisqacha lug‘at. Toshkent, 1983.
4. X va H lik so‘zlarning imlo lug‘ati. Toshkent-1993
5. Z.M.Bobur. Boburnoma. Toshkent, 1989
6. A.Uralov, B.Supiyeva. “h” va “x” ni farqlash qoidalari hamda lug‘ati. Uslubiy qo‘llanma. 2023-yil. Toshkent.